

Spørgsmålet om kontinuitet», och *Bent Jørgensen*, »Københavnstrakterne 1441 og deres tilblivelse«.

Tillsammantagna utgör festskriftens samtliga uppsatser ett vittnesbörd om den mångsidighet och vitalitet som präglar dansk medeltidsforskning av i dag. En ny generation medeltidshistoriker har vuxit fram och står beredd att föra de gamla traditionerna vidare men också att bryta nya vägar. Om det är sant, att en akademisk lärares viktigaste uppgift är att stimulera till ny forskning, kan Aksel E. onekligen med viss tillfredsställelse se tillbaka på sitt verk.

LARS-ARNE NORBORG

SVEND AAGE HANSEN: *Adelsvældens grundlag. Studier fra Københavns Universitets Økonomiske Institut. Nr. 6. I kommission hos G. E. C. Gads Forlag. København 1964. 345 s. 32,25 kr.*

Den afhandling, som kontorchef i Det statistiske Departement, nu professor i Danmarks statistik og økonomisk historie ved Københavns Universitet Svend Aage Hansen forsvarede for den statsvidenskabelige doktorgrad den 14. januar 1965,¹ er i langt højere grad en statistikers værk end en økonomisk historikers. Dets værdi ligger i den anvendte statistiske metode, som de fleste historikere vil kunne lære af (i positiv såvel som i negativ retning), dets begrænsning i manglende kendskab til det originale kildemateriale samt – hvad der næppe er uden forbindelse hermed – i svingtende erkendelse af de benyttede datas varierende repræsentativitet. Det skal ikke påstås, at forf. har overset det sidste alt afgørende problem (jvf. f.eks. indledningen, s. 16, og summary, s. 281), men i de konklusioner, han drager på grundlag af de tilvejebragte data, er det skudt helt i baggrunden, og resultatet er blevet en autoritativ fremstillingsform, som navnlig for de ældre tidsrums vedkommende, hvor kildegrundlaget er sparsomt, står i skærende modsætning til den usikkerhed, som resultaterne i realiteten er behæftet med. Bogens styrke ligger derfor især i undersøgelsen af forholdene i 17. og 18. årh., hvor kildematerialet er mere dækkende, og de indvundne resultater følgelig kan betragtes med større tillid.

Hovedformålet for undersøgelsen har været »at søge adelens demografiske forhold afklaret, at få fastslået hvorvidt den gamle adel gik til-

¹ De officielle opponenter, professorerne Kristof Glamanns og Kaare Svalastogas oppositioner er trykt in extenso i *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 1965, hefte 3-4, s. 118-44. Nærværende anmeldelse gengiver i omarbejdet og suppleret form to oppositioner ex auditorio. To andre oppositioner ex auditorio indgår i Troels Dahlerups og Johan Jørgensens anmeldelse i *The Scandinavian Economic History Review* XIII:2, 1965, s. 190-93, og i Knud Pranges anmeldelse i *Jyske Samlinger*, Ny rk. VI:4, 1965, s. 423-34.

bage i antal, og i bekræftende fald, hvornår dette fandt sted, og hvad der var årsagerne» (s. 14). Forf. konstaterer selv, at han med denne problemformulering fortsætter linien fra Gustav Bang (*Den gamle Adels Forfald*, 1897) og Albert Fabritius (*Danmarks Riges Adel*, 1946); men medens Fabritius' undersøgelse lod slægten være enhed, er enheden hos Sv. Aa. Hansen det enkelte individ, ligesom tilfældet var i Gustav Bangs disputats. I modsætning til Bang har Sv. Aa. Hansen imidlertid søgt at bestemme det samlede antal af adelspersoner på givne tidspunkter indenfor den periode, der omfattes af undersøgelsen, dvs. tidsrumme: 1475–1720, forstået som adelsvældens storhedstid 1536–1660, udvidet med 60 år før og 60 efter. Hans arbejdsmetode og resultater på dette område vurderes i nærværende anmeldelses sidste del. Her skal kun fremhæves det efter mit skøn vigtigste resultat af den demografiske undersøgelse, nemlig påvisningen af den gamle adels stærke talmæssige tilbagegang efter 1660. Det er tvivlsomt, om forf.s forklaring af denne tilbagegang som resultat af voksende dødelighed og faldende ægteskabshyppighed er udtømmende,² men at den afgørende årsag til tilbagegangen var gruppens positionsforringelse, som bl.a. gjorde det vanskeligt for mange af dens medlemmer, især de militært ansatte, at stifte familie, må anses for bevist. Forf.s konklusion (s. 276): at nedgangen i den gamle adels antal snarere var en følge af enevældens indførelse end en forudsætning for denne, er således solidt underbygget, men det må ganske vist tilføjes, at den valgte definition af gruppen »gammel dansk adel« som den før enevældens indførelse officielt anerkendte, er alt for summarisk, når de konstaterede forhold indenfor gruppen skal sættes i relation til den politiske udvikling.³

I forhold til de tidligere adelshistoriske undersøgelser repræsenterer Sv. Aa. Hansens arbejde en væsentlig og velkommen udvidelse af undersøgelsesfeltet. Det er hans opfattelse, at »de demografiske problemer vanskeligt kan ventes løst isoleret fra deres sociale og økonomiske baggrund«, men at »de befolkningsmæssige fænomener tværtimod er så nært sammenknyttede med spørgsmål om økonomisk og social position, at nøglen til en forklaring af befolkningsudviklingen som regel først og fremmest må søges her« (s. 14).⁴ Grundlaget for adelens politiske magt opfattes følgelig som bestående af tre grupper af faktorer: økonomiske, sociologiske og demo-

² Jvf. Kaare Svalastogas påvisning (anf. sted, s. 141) af, at et stærkt stigende antal adelige kvinder i tiden efter 1660 ægtede ikke-adelige mænd, således at deres børn blev ikke-adelige.

³ Jvf. Albert Fabritius' bemærkninger om afgrænsningen nedenfor og Knud Pranges kommentar til spørgsmålet om embedsbesættelser i tiden 1660–1720, anf. sted, s. 429ff.

⁴ Gustav Bangs allerede af Thiset og Rubin anfægtede forklaring af den talmæssige tilbagegang som et degenerationsfænomen, forårsaget af hyppige giftermål mellem nærtbeslægtede, betragtes (s. 13) med rette som definitivt modbevist gennem Albert Fabritius' undersøgelser (*Indgiftet i den danske Højadel i det 17de Aarhundrede*, Til Knud Fabricius, 1945).

grafiske, og i overensstemmelse hermed er fremstillingen disponeret således, at adelens erhvervsgrundlag og de sociologiske faktorer indflydelse behandles i henholdsvis kap. 2-6 og 7-8, hvorefter de demografiske forhold belyses i kap. 9-10. I videst muligt omfang er et statistisk grundlag søgt tilvejebragt. Forf. er sig bevidst, at hans behandling af spørgsmålene ikke er udtømmende, hvad alene det lange tidsrum, der omfattes af undersøgelsen, udelukker, og at der kun kan blive tale om »et forsøg på at fastlægge nogle hovedlinier i det kompleks af faktorer, der tilsammen danner adelens magtgrundlag« (s. 15). Derimod fremgår det ikke af problemformuleringen, om forf. har erkendt, at andre faktorer end de tre nævnte må tages i betragtning, for at adelsvældens grundlag kan beskrives tilfredsstillende. Jeg tænker især på ideologiske faktorer (som statsretlige anskuelser, religion og tradition), på tekniske (navnlig på det militære område) og på politiske (andre grupper, især hoffets, gejstlighedens og borgernes evne til at varetage egne politiske interesser). Den senere fremstilling viser dog, at forf. ikke helt har overset disse faktorer (jvf. f.eks. s. 108), men han synes at betragte dem som sekundære i forhold til de tre, han har valgt at samle opmærksomheden om.

Imidlertid er en undersøgelse af den gamle adels økonomiske og sociale stilling gennem det lange tidsrum fra 1475 til 1720 i sig selv en så vigtig og omfattende forskningsopgave, at en forsvarlig gennemførelse heraf ville have betydet en stor gevinst for dansk historisk forskning. Den store gevinst er udeblevet, hvad der hovedsagelig skyldes arbejdets grundskavank: den utilstrækkelige hensyntagen til kildematerialets repræsentativitet. Men en række mindre gevinster, som tilsammen repræsenterer en ganske net værdi, bør noteres.

Det konstateres med ubestridelig ret, at det var ejendomsretten til den privilegerede jord, der udgjorde det vigtigste økonomiske grundlag for adelsvælden (s. 17), og forf.s forsøg på at bestemme »godsgrundlaget« (kap. 2) er derfor af central betydning for arbejdet som helhed. Som grundlag for de statistiske undersøgelser på dette felt er der – som modstykke til individualkortene over adelspersonerne – udarbejdet et kartotekskort for hver enkelt hoved- og ladegård med oplysning om godsets oprettelses- og evt. nedlæggelsesår, hartkornstørrelsen ved matrikuleringen 1688, hovedbygningens opførelsesår, ejerforholdet i en række udvalgte år og i øvrigt alle kendte data om ejerskifte. M.h.t. godsernes oprettelses- og nedlæggelsesår har forf. kunnet drage nytte af Gunnar Olsens disputats (*Hovedgård og bondegård*, 1957), men medens Gunnar Olsen næsten udelukkende baserede sin statistik på konkrete oplysninger om oprettelser og nedlæggelser, har Sv. Aa. Hansen lagt vægt på at opnå fuld overensstemmelse mellem opgørelserne af godsforskydninger og godsbestand, hvorfor det i en række tilfælde har været nødvendigt at supplere kildernes vidnesbyrd med slutninger. En gård betragtes f.eks. som oprettet »på det tidspunkt, hvor de første oplysninger om konkrete ejere

foreligger, uanset at det konkrete oprettelsesår ikke er kendt« (s. 24). Gårde, hvorom ikke andet end nedlæggelsesåret kendes, er holdt udenfor Sv. Aa. Hansens opgørelse. Disse forhold medfører naturligvis – foruden en vis usikkerhed i kronologien – en række afvigelser fra Gunnar Olsens tal, og det er sandsynligt, at Sv. Aa. Hansens tal kommer virkeligheden nærmest; men læseren er desværre afskåret fra at gå ud over hans tekst og foretage en detaljeret sammenligning, da forf. her så lidt som på andre felter fremlægger sit grundmateriale og indskrænker sig til at meddele de nøgne tal i en række oversigtstabeller (bilag 1–12) og i et stort antal specialtabeller, som udgør fremstillingens skelet.

Disse tal er i hovedsagen baseret på oplysningerne i Danmarks Adels Aarbog, Traps Danmark, 4. udg., samt – da Sv. Aa. Hansen helt korrekt medtager de skånske landskaber indtil afståelsen – på Ahlenius og Kempes topografiske værk over Sverige. Navnlig på det sidste område er supplerende materiale inddraget, men kun trykt. At der heri ligger en begrænsning af undersøgelsens værdi er indlysende, men lige så indlysende er det vel, at en fuldstændig gennemarbejdelse af det utrykte materiale er en uløselig opgave for en enkelt forsker. Med større ret kan det bebrejdes Sv. Aa. Hansen, at han ikke – bortset fra helt generelle betragtninger (f. eks. s. 19) – har overvejet sine kilders ufuldstændighed og skævheder. 4. udgave af Trap er utvivlsomt mere fuldstændig for Jyllands vedkommende end for øernes, dens oplysninger om den senere del af perioden er mere fuldstændige end oplysningerne om den tidlige, og hele perioden igennem langt mere fuldstændige m.h.t. højadelens besiddelser end m.h.t. lavadelens. Ahlenius og Kempe tåler ikke sammenligning med Trap (hvad forf. har erkendt). Og mere specielt: den omstændighed, at Repertoriet standser ved 1513, har bevirket, at brevstoffet før dette tidspunkt er udnyttet langt mere effektivt end de senere breve i de let tilgængelige samlinger af data, som forf. har benyttet som kildegrundlag.

Sv. Aa. Hansens godsopgørelse er en optælling af de adelige hovedgårde samt de kongelige og gejstlige ladegårde på de på forhånd udvalgte tidspunkter, hvor hans kartotekskort er indrettet på at afgive information. Forf. erkender, at anvendelsen af hovedgården som tællingsenhed er behæftet med den svaghed, at »gårdene omfatter vidt forskellige størrelser fra 3–4 tdr. htk. til 250–300 tdr.« (s. 20), men vælger den dog i mangel af bedre. Hans optællinger viser for 2. halvdel af 17. årh. god overensstemmelse med Fridericias og Henrik Pedersens tal, og der er i det hele næppe grund til at tvivle på de foretagne beregningers nøjagtighed. En række interessante resultater er også nået, således konstateringen af tilbagegang i antallet af hovedgårde i tiden 1475–1530, påvisningen af, at Jylland og Skåne var adelens vigtigste ekspansionsområder i tiden 1530–1660 (det kan dog næppe overraske nogen), opgørelserne af holstenske og udenlandske slægters hovedgårdserhvervelser og efter 1660 tilsvarende opgørelser over »enevoldsadelens« og de borger-

lige proprietærers, herunder embedsmændenes ekspansion. Videre kan nævnes belysningen af godskoncentrationen (i ejendomsretlig henseende), omsætningen af hovedgårde (herunder tvangssalg) og de kvindelige ejeres placering.

Optællinger af hoved- og ladegårde er imidlertid i det højeste en meget grov indikator for størrelsen af »godsgrundlaget« og for krongodsets vedkommende direkte misvisende. Et tilfredsstillende billede af den samlede godsbesiddelse opnås kun, når bondegodset, der anslås at have udgjort mere end 90% af landets jord ved middelalderens slutning (s. 58), indrages i betragtningen. På dette kardinalpunkt præges Sv. Aa. Hansens fremstilling imidlertid af nogen uklarhed. Han henviser flere gange til Gunnar Olsens undersøgelser af hovedgårdsoprettelser på bekostning af bondegods, men synes ikke at have indset, at denne driftsmæssige side af sagen direkte influerer på den ejendomsretlige, når man følger den af ham valgte beregningsmetode. Ændringer i antallet af hoved- og ladegårde er givetvis under »adelsvælden« i langt højere grad udtryk for ændringer i driftsstruktur end for ændringer i den samlede godsbesiddelse, men adels- og krongodset lader sig ikke uden videre bringe på én formel i denne henseende. På adelsgodserne går udviklingen tydeligt nok i retning af stordrift, omend i meget moderat tempo. Også skatte- og tiendefriheden samt de økonomiske privilegier måtte virke ansporende for oprettelse af nye hovedgårde. På krongodset er udviklingen mere kompliceret. Tendensen til stordrift er snarest mere udpræget end på adelsgodset, men bestræbelserne går mere ud på at skabe store ladegårde end mange ladegårde. Der er talrige eksempler på, at mindre ladegårde forvandles til fæstegods, og i endnu flere tilfælde forvandles hovedgårde, erhvervet ved mageskifte, til kongelige vildtbaner. Sv. Aa. Hansen nævner selv (s. 25), at fluktuationer i kredsen af adelige hovedgårde i tiden 1550–99 i særlig grad synes at skyldes »oprettelser og nedlæggelser af enkesæder, jomfrusæder o.l., der i størrelse kun adskilte sig lidt fra bondegårdene«, og i tabel 4,3 (s. 84) giver han en oversigt over kronens afhændelse, bortmageskifte og nedlæggelse af de fra kirken inddragne hovedgårde, men end ikke disse iagttagelser har fået ham til at indse det tvivlsomme i den valgte fremgangsmåde. Resultatet er bl.a. blevet den helt fejlagtige opfattelse, at reduktionen i antallet af kronens ladegårde i tiden fra reformationen til 1600 og den omtrent lige så store vækst i antallet af adelige hovedgårde i samme periode er to sider af samme sag: »Hvad staten tabte, vandt adelen« (s. 20). Hvad optællingen af hovedgårde og ladegårde er værd som udtryk for henholdsvis adelens og kronens godsbesiddelse kan belyses med nogle tal fra midten af 17. årh. Efter forf.s opgørelse (bilag 1, s. 291) var der i 1650 791 adelige hovedgårde og 130 kongelige ladegårde i Danmark, men inddrages bondegodset i betragtningen, må det på grundlag af Fridericias beregninger anses for sandsynligst, at adelens andel af den danske jord ved denne tid udgjorde den

mindre halvdel, kronens (incl. gejstlighedens og selvejerbøndernes gårde) den større.⁵

I forhold hertil er det mindre væsentligt – i hvert fald med henblik på arbejdets formål – at Sv. Aa. Hansen synes at have temmelig uklare forestillinger om tidens driftssystem og om sædvanlig sprogbrug ved beskrivelsen heraf. Han taler s. 20 om den enkelte gård (dvs. hovedgård) som »driftsenheden«, s. 22 siges det, at »den skånske hovedgårdsdrift i noget højere grad end det var tilfældet i den øvrige del af landet havde karakteren af strøgodsdrift baseret på landgildeydelse som overvejende indtægtskilde«, og s. 41 karakteriseres på samme grundlag de skånske adelsgårdes driftsform som »stordrift«, idet de »havde dobbelt så mange underliggende bøndergårde, som hovedgårdene i de øvrige landsdele«. I den landbrugshistoriske faglitteratur anvendes udtrykket »hovedgårdsdrift« kun om driften af selve hovedgårdsmarken, og ved »stordrift« forstås normalt hovedgårdsdrift i stort format, altså dyrkning af store, sammenhængende arealer.

Resultaterne af den statistiske godsundersøgelse, ikke mindst konstateringen af det vekslende antal salg, danner grundlaget for Sv. Aa. Hansens periodeinddeling af den følgende behandling af den økonomiske baggrund for storlandbruget og konsekvenserne heraf for adelens position. Fire faser forekommer forf. tydelige: 1. Den senmiddelalderlige krise 1475–1520. 2. Prisrevolutionens og den økonomiske stabiliserings tid 1520–1600. 3. Adelsvældens slutfase med begyndende prisfald og voksende ustabilitet 1600–1660. 4. Sammenbruddets og den vedvarende agrardepressions tid 1660–1720. Hver fase får i fremstillingen sit kapitel (kap. 3–6).

Betegnelsen »senmiddelalderlig krise« for kap. 3 (tiden 1475–1520) er ikke i overensstemmelse med sædvanlig anvendelse af dette udtryk, skønt der indledningsvis meget rigtigt redegøres for den europæiske agrarkrise fra 14. årh., som betegnelsen plejer at dække. Men at der var tale om en kriseperiode for den danske lavadel skal ikke anfægtes, og Sv. Aa. Hansen leverer værdifuldt nyt stof til forståelsen af denne, samtidig med at han dog gør sig skyldig i adskillige misforståelser.⁷ Den helt mekaniske hovedgårdsstatistik, som leverer tal til nye tabeller i dette kapitel, giver på ny anledning til besynderlige konklusioner. »Adelens godstab«, dvs. afgangen af hovedgårde fra adelen i det behandlede tidsrum, opgøres

⁵ J. A. Fridericia i HT 6. rk. II, s. 519. Vedrørende udviklingen på krongodset henvises til Gunnar Olsen, anf. arb., kap. IV.

⁶ Udtrykket »driftsenheden, den enkelte gård« er hentet fra Gunnar Olsen, anf. arb., s. 161, som herved forstår såvel bonde- som hovedgårde og i sidstnævnte tilfælde naturligvis tænker på den egentlige hovedgårdsdrift.

⁷ I den letsindige beregning s. 51 af udgiften til armbrøst og harnisk i relation til afkastningen af en middelstor herregård opfatter forf. gårdstørrelsen 20 td. hartkorn som betegnelse for »ejendommens årlige egenproduktion«, hvad der unægtelig gør den militære forpligtelse særdeles tyngende.

(s. 52f.) til i alt 159, men af disse blev 97 nedlagt, uden at der fandt noget salg sted, og langt de fleste af dem blev drevet videre som en eller flere fæstegårde i andre adelige slægters eje. Det samme gælder de 45, der blev nedlagt efter salg. Kun »et mindre antal, nemlig 17, afhændedes fra adelen til andre befolkningsgrupper«, oplyser forf. – men i tabel 3,4 optræder disse 17 under rubrikbetegnelsen »Heraf afhændelse uden samtidig nedlæggelse«, hvad der er noget andet, idet de således kun m.h.t. privilegier adskiller sig fra de 45, der blev nedlagt efter salg. Den tvivl, der herved opstår hos læseren, vejres dog bort af den følgende tabel 3,5 (s. 54), hvoraf det med al ønskelig tydelighed fremgår, at 25 af de afhændede hovedgårde erhvervedes af andre adelige, 27 af gejstlige og kun 10 af kronen. Men herved får betegnelsen »adelens godstab« unægtelig en meget speciel betydning. Hvad disse tabeller vidner om, er først og fremmest lavadelens statusforringelse, i mange tilfælde nedsynkning i bondestand. Gevinsten gik i hovedsagen til højadelen.⁸

Dette er Sv. Aa. Hansen udmærket klar over, og når hans fremstilling i denne forbindelse er blevet så forvirrende, skyldes det, så vidt jeg kan se, udelukkende den spændetroje, som hans statistiske metode har pålagt ham. I øvrigt giver han et ganske malende billede af senmiddelalderens højadelige godssamler og storkøbmand, som får anderledes liv end den øvrige fremstilling, fordi forf. her i udstrakt grad bygger på andres undersøgelser, og tallene suppleres med rigtige menneskenavne.

Med fuld ret fremhæves den nye »kapitalistiske« ånd, som i hvert fald en gruppe indenfor højadelen var besjælet af. Hovedforklaringen finder Sv. Aa. Hansen i øksneeksporten, som i denne periode så småt kan belægges med tal. Af disse kender forf. ganske vist kun de af Allen og Christensen (Hørsholm) meddelte (s. 48), hvad der får ham til at understrege fremgangen i eksporten mere end rimeligt,⁹ men at der var tale om fremgang er sikkert nok. Mere betænkelig er den stærke stigning i priserne på øksne, som Sv. Aa. Hansen mener at have fundet dokumentation for (s. 47ff.), og som i hans fremstilling kommer til at fremstå som en økonomisk forjættelse i modsætning til de svingende, men i langtidstendensen stagnerende kornpriser. Hans hovedgrundlag er Emil Waschinskis meget angribelige slesvig-holstenske prishistorie, som benyttes kritikløst, og endnu værre bliver det, når et par tvivlsomme danske oplysninger an-

⁸ Om det er rigtigt, at »bøndernes besiddelser har været nogenlunde upåvirkede af disse voldsomme ændringer i jordfordelingen« (s. 56), får stå hen. Men det er ukorrekt at dokumentere påstanden om, at der først haves tydelige vidnesbyrd om større nedlæggelser af bøndergårde fra slutningen af det 16. årh., med en henvisning til Gunnar Olsen, hvis tal (anf. arb., s. 187 og 189) i denne forbindelse gælder hele anden halvdel af 16. årh. og kun omfatter nedlæggelse af hele landsbyer, idet han har anset det for håbløst at få et pålideligt udtryk for nedlæggelse af enkelte bondebrug.

⁹ I de fra Allen hentede tal for øksneeksporten fra Jylland 1509 (7.508 stk.), 1511 (7.802 stk.) og 1519 (17.661 stk.) mangler de to første år forårsmarkedet i Kolding, som 1519 tegnede sig for 4.344 stk.

vendes til at vise »endnu gunstigere prisrelationer for studene«. ¹⁰ Disse betragtninger over prisudviklingen er simpelthen værdiløse. En prisstatistik for øksne må på grund af varens stærkt svingende kvalitet baseres på et langt større talmateriale og en langt mere indgående analyse heraf, end det er nødvendigt for kornets vedkommende. Hertil kommer som en selvfølge, at de almindelige krav til kildematerialet om homogenitet gennem længere tidsrum må være opfyldt. M.h.t. øksnehandelen findes der mig bekendt ikke så tidligt noget dansk materiale, der kan opfylde disse krav – omend der findes flere enkeltstående priser end de af Sv. Aa. Hansen benyttede. Prisudviklingen på vore eksportmarkeder, Nordtyskland og Nederlandene, kan derimod følges, hvad der selvsagt er i høj grad relevant. Det kræver imidlertid et betydeligt arbejde med utrykte kilder, og det er forståeligt, at Sv. Aa. Hansen er vejet tilbage herfor. Men den kritikløse godtagelse af de spredte oplysninger, der har været til hans disposition, har medført, at han har konstrueret en nærmest eksplosionsagtig udvikling af øksnepriserne, som givetvis har meget lidt med den historiske virkelighed at gøre. Hamburgske hospitalsregnskaber, som er tilstrækkeligt omfattende til at tillade konklusioner og dertil på grund af specificerede oplysninger er af høj kvalitet m.h.t. de enkelte prisangivelser, viser i perioderne 1478–88 og 1510–ca. 1525 (regnskaberne for de mellemliggende år mangler) et stabilt prisniveau for øksne – hvoraf en del danske – på gennemsnitlig ca. 5 mk. lybsk (3–7 mk.) pr. stk. Først omkring 1525 indtræder en jævn prisstigning, som medfører at gennemsnitsprisen omkring 1550 er steget til ca. 10 mk., omkring 1575 til ca. 20 mk. og omkring 1600 til 40–50 mk. lybsk. ¹¹

Dette udelukker naturligvis ikke, at de rette folk også før 1525 kunne tjene gode penge på handel med øksne, men også kornet var genstand for spekulationshandel, og Sv. Aa. Hansens vidtgående konklusioner om de store fordele, som øksnehandelen bragte adelen i Jylland, Fyn og Skåne, medens adelen på den kornproducerende sjællandske øgruppe stod tilbage (s. 49f. og 59), er, om ikke helt misvisende, så dog givetvis meget overdrevne. Specialiseringen af landbrugsproduktionen i de forskellige landsdele var ikke slet så udpræget, som Sv. Aa. Hansens fremstilling giver indtryk af. Helt uholdbart – og anakronistisk – er det at ville se forringelsen af bøndernes stilling på den sjællandske øgruppe som et udslag af denne udvikling (s. 50). Derimod er det troligt nok, at udviklingen begunstigede højadelen langt mere end lavadelen (s. 51). Social

¹⁰ Jvf. om dette spørgsmål K. Glamann, *anf. sted*, s. 128f.

¹¹ Staatsarchiv Hamburg. Archiv des St. Georgs Hospitals. Kokenbücher oder Empfang- und Ausgabebücher. De angivne priser er nominelle priser i mk. lybsk. Prismaterialet fra St. Georgs Hospital er benyttet i H. Wiese und J. Böls: *Rinderhandel und Rinderhaltung im nordwesteuropäischen Küstengebiet vom 15. bis zum 19. Jahrhundert* (1966), hvis tabel (s. 82) over 10-årige gennemsnitspriser på staldøksne (»Verkaufspreis an der Elbe«) kan sammenlignes med de ovenfor anførte. Den lave gennemsnitspris på 3,35 mk. i tiåret 1501–10 må dog bero på benyttelse af andet kildemateriale.

opstigning indenfor adelstanden var dog på den anden side langt fra udelukket. I det interessante afsnit om social mobilitet (s. 67ff.) redegør Sv. Aa. Hansen for muligheder og resultater.

I den følgende beskrivelse af udviklingen efter 1520 (kap. 4) er der i langt mindre grad end før tale om djærve hypoteser på løst grundlag. Den omfattende litteratur, tildels af høj kvalitet, som forf. nu kan basere sin fremstilling på, har ikke givet så vide rammer for dristige tolkninger som i det foregående tidsrum. Mest vellykket er afsnittet om statsfinanser og kredit (s. 104ff.), som måske nok rummer tvivlsomme punkter, men dog på overbevisende måde dokumenterer, at der efter den nordiske syvårskrigs afslutning 1570 fandt en afgørende ændring sted i de finansielle relationer mellem kronen og adelen, idet kronen frigjorde sig fra sin gæld og således omkring 1600 var blevet finansielt uafhængig af den danske adel, samtidig med at denne på grund af øget forbrug og binding af kapitalen i storbyggeri i stigende grad forvandlede sig fra en kreditor- til en debitorgruppe – Anders Sørensen Vedels bekendte udtalelse fra 1591 om at adelen gik »ad Kieler gade med hatten i hånden« citeres her (s. 110). Det er muligvis ikke overdrevet at se denne sanering af statsfinanserne som »det væsentligste grundlag for Christian IV's uafhængige styre, der først blev bragt til ophør ved hans indblanding i 30-årskrigen« (s. 107), i hvert fald er den en væsentlig del af baggrunden – og ironisk nok var det mænd fra højadelens rækker, især Peder Oxe og Christoffer Valkendorff, der gennemførte den.

Den økonomiske baggrund for denne udvikling ser Sv. Aa. Hansen, foruden i voksende forbrug og byggeri, først og fremmest i den omstændighed, at den danske adel i modsætning til den holstenske samlede al opmærksomhed om landbruget og trak sig ud af anden erhvervsvirksomhed (handel, skibsfart etc.). Undtagelser fra denne regel dannede dog en del af de danske adelige, der blev lensmænd i Norge. Den erhvervsmæssige specialisering, bindingen af formuen og voksende passivposter, der var opsigelige med kort varsel og baseret på gensidige kautionforpligtelser, måtte nødvendigvis gøre standen sårbar i økonomisk henseende, konkluderer forf. med god grund.

I den detaljerede beskrivelse af forløbet findes dog en del kritisable punkter. Tilliden til Waschinskis tal spiller på ny forf. nogle puds og får ham til at opstille tabeller over øksnepriser i Holsten (s. 86 og 113), hvis meningsløshed man især i det første tilfælde ikke behøver at være sagkyndig for at få øje på. De spredte danske priser i nabokolonnerne har mere med virkeligheden at gøre. Overhovedet er redegørelsen for prisudviklingen et af Sv. Aa. Hansens svageste punkter. Det er rigtigt, at der i begyndelsen af 17. årh. spores et omslag i prisudviklingen for korn, men at dette »varslede afslutningen af den gyldne tid« (s. 87) er en urimelig påstand, da prisstigningen fortsatte efter det kortvarige tilbageslag (s. 112f. og bilag 21, s. 318), priserne på øksne ikke faldt, og øksnecks-

porten, som også i dette afsnit tillægges stor vægt, kulminerede i 1610'erne (jvf. s. 88 og 112f.).¹²

Den nærmere beskrivelse af adelens frigørelse fra de ikke-agrare erhverv er heller ikke holdbar i enkeltheder. »Formodningen taler for, at det for størstedelens vedkommende er sket i 60'erne under Syvårskrigen«, siger forf. (s. 96) med særligt henblik på øksnehandelen. Men denne datering er givet alt for sen. Anklagen mod fru Sofie Lykke 1557 for ulovlig eksport af øksne og andre retssager fra 1550'erne, der anføres som vidnesbyrd om adelens handelsaktivitet forud for krigen, viser os kun nogle få, atypiske tilfælde. Havde Sv. Aa. Hansen konsulteret de bevarede toldregnskaber, ville han have set, at de danske borgere allerede i 1540'erne (hvor de sammenhængende rækker af regnskaber begynder) dominerede eksporten af danske staldøksne. Formodningen taler for, at dette har været tilfældet siden 1536. Sv. Aa. Hansen er dog til dels undskyldt på dette punkt, da de danske købmænds betydning for landets udenrigshandel i 16. årh. i almindelighed er blevet undervurderet; den helt urigtige påstand om, at opkøbet af korn og stude i 1590'ernes Danmark næsten udelukkende var i hænderne på enten Holland eller Hamburg (s. 97), er således baseret på Erik Arups Danmarks Historie (II, s. 611), hvor der ganske vist kun tales om hollændere. Den supplerende henvisning til to breve, hvoraf det ene omtaler en hamburger, der opkøber flæsk, det andet en hollænder, der opkøber malt, gør dog ikke sagen bedre, allermindst da det ene brev er fra 1573 (forf. har urigtigt 1570), det andet fra 1587.

Rimeligheden i at opdele den økonomisk historiske fremstilling omkring 1600 kan diskuteres. Sv. Aa. Hansens begrundelse for den valgte skillelinie er, så vidt jeg kan se, først og fremmest det kortvarige prisfald på korn i begyndelsen af 17. årh., som indleder en periode med »begyndende prisfald og voksende ustabilitet« (kap. 5) og således »varsler afslutningen af den gyldne tid«. Den sidste betragtning må være den afgørende, når det drejer sig om periodisering, for temporære prisfald på korn, tilmed af langt større omfang end krisesymptomerne i begyndelsen af 17. årh., er der flere af i 16. årh.s anden halvdel. Spørgsmålet er imidlertid, om ikke det stærke prisfald på korn i perioden 1581–86, som ledsagedes af udtalte afsætningsvanskeligheder for øksneeksporten, har krav på større opmærksomhed, end der hidtil, også af Sv. Aa. Hansen, er vist forholdene i disse år. De må afgjort betegnes som en krise, hvad der atter kan forklare den voksende gældstiftelse, som Vedel registrerede i

¹² Efter Gregersens tal (som er hentet fra regnskaberne fra Toldsted ved Åbenrå) daterer Sv. Aa. Hansen (s. 113) kulminationen i øksneeksporten til 1617/18. Toppunktet nåedes imidlertid nogle år før, nemlig i 1612 (som mangler i Toldstedsregnskaberne). Tal for eksporten i dette år er dog ikke Sv. Aa. Hansen ukendt, men han er kommet for skade at opfatte dette og andre tal for udførslen til lands fra kongeriget og Slesvig (Gottorp toldregnskaberne) som gældende eksporten fra Holsten (s. 87).

1591, og som vel ikke har været af helt ny dato på dette tidspunkt. Begyndelsen af den »ustabile« periode, hvor adelen levede over evne, bør altså muligvis skydes tilbage til ca. 1580, men kunne til gengæld passende afsluttes i 1640'erne, hvor prisstigningen er ophørt, og adelens økonomi – der længe havde været undergravet – begyndte at udvise stærkt depressive træk, så en ny og alvorligere fase kan siges at være indtrådt. Heller ikke den sidste, efter mit skøn væsentlige forværring af forholdene træder tydeligt frem i Sv. Aa. Hansens fremstilling, omend alvoren af situationen i 1650'erne fremhæves (s. 145).¹³

I almindelighed må det dog siges, at Sv. Aa. Hansens redegørelse for adelens økonomi i 17. årh. er præget af langt større soliditet end skildringen af de forudgående tidsrum. Grundlæggende undersøgelser som H. H. Fussings af de jyske Rantzau-godser og Gunnar Olsens af kornavlen og kornhandelspolitikken danner sammen med Sofie Brahes regnskabsbog fundamentet for skildringen af tiden indtil 1660, og hvor der kan være tvivl om Sv. Aa. Hansens problemløsninger, er det som oftest en tvivl, der gælder hele forskningen på disse områder. Nævnes kan forsøgene på at bestemme forrentningen af Rantzau- og Rosenkrantz-godserne (s. 120) og skattebyrdens vægt for bønder og adelige (s. 129f.). Der må ved besvarelsen af sådanne spørgsmål nødvendigvis blive tale om stor usikkerhed m.h.t. beregningsmetode og repræsentativitet, og Sv. Aa. Hansen er på ingen måde blind herfor, omend han skærer radikalt igennem. M.h.t. øksnehandelen, som fortsat er genstand for stor opmærksomhed fra forf.s side, må det siges, at hans benyttelse af tallene for eksporten til lands fra Jylland (s. 116f.) har fået ham til at understrege tilbagegangen for stærkt, skønt han er klar over søkssportens voksende betydning. Om skildringen af den økonomiske udvikling 1660–1720 (»Økonomisk opløsning«, kap. 6) kan det i korthed konstateres, at kvalitetskurvens stigning fortsætter, og at dette afsnit giver et værdifuldt supplement og korrektiv til tidligere oversigter. Ikke mindst den velafvejede analyse af den betydning, som tabet af de østdanske provinser fik for den gamle adel, og redegørelsen for, i hvilket omfang forskellige sociale grupper erhvervede dens hovedgårde, har glædet nærværende anmelder.

Sammenfattende må det da siges, at Sv. Aa. Hansens beskrivelse af den gamle adels økonomiske baggrund er stor i fortrin som i fejl. Stor især ved forsøget på at tilvejebringe en statistisk dokumenteret syntese for det lange tidsrum, undersøgelsen omfatter, fejlfuld især på grund af manglende evne til at bedømme de benyttede datas repræsentativitet og anvende den fornødne kritik overfor den meget omfattende litteratur, der er udnyttet – og som der i øvrigt henvises til i et talkodesystem, der er til

¹³ Jvf. om disse og andre hermed forbundne spørgsmål E. Ladewig Petersen: 'Dansk adelig økonomi 1600–1660', *Fortid og Nutid* XXII, 1965; *The Crisis of the Danish Nobility 1580–1660*, 1967 (fransk udgave i *Annales E.S.C.*, 1968); 'Adelige herregårdsregnskaber fra 1600-tallet', *Hilsen til Hæstrup*, 1969.

stadig irritation for læseren. Manglerne præger billedet i skildringen af den ældste periode, hvor kun læsere, som i forvejen er i besiddelse af nogen sagkundskab, vil kunne slippe igennem uden at få begreberne forvirret. Dyderne gør sig stærkere gældende mod slutningen af 16. årh. og dominerer fremstillingen af 17. årh.s forhold, hvoraf Sv. Aa. Hansen har givet os en analyse af høj værdi. Men på adskillige punkter er der også værdifuldt nyt at hente om de ældre tidsrum. Sv. Aa. Hansens disputats vil blive flittigt brugt af historikerne i de kommende år, både som metodisk jagtmark og som informationskilde.

SVEND ELLEHØJ

Vender vi os til de demografiske afsnit, så skal det straks fra begyndelsen fremhæves, at der er nedlagt et meget betydeligt arbejde i disse undersøgelser, og det skal også regnes forfatteren til fortjeneste, at han har stillet de rigtige spørgsmål og i det hele disponeret sit værk således, at det kan danne et frugtbart udgangspunkt for den fremtidige beskæftigelse med disse problemer. Adelsvældens grundlag er et inciterende værk, som forskningen gang på gang vil vende tilbage til – det ægger på mange punkter til modsigelse, det skal ikke skjules, men det vil forhåbentlig derigennem føre til, at de mange enkelte led af problemkomplekset tages op til selvstændig behandling. Det er vigtigt at understrege disse positive sider, når man som historiker er i den smertelige situation at stå tvivlende overfor det meste af, hvad der her er fremlagt, i hvert fald hvad angår tiden før 1660. Det havde været at ønske, at forfatteren i stedet for en omfattende behandling af hele det komplicerede spørgsmål og med alt for stor tillidsfuldhed til et andenhånds kildemateriale havde indskrænket sig til en større eller mindre række detailundersøgelser på primært grundlag og med vågen kritik overfor stoffet.

Hovedsvaghederne ved den demografiske del af den her fremlagte disputats er da to, dels kildematerialet i sig selv, dels forfatterens behandling af det. En samlet oversigt over de benyttede kilder findes s. 322–28. Det er en smuk liste på 327 numre. Karakteristisk nok findes der ikke her een henvisning til utrykte kilder, bortset fra oberstløjtnant Hirschs værk om danske og norske officerer, der ikke tæller med, fordi det jo faktisk er et trykmanuskript. Læser man bogen igennem, finder man heller ikke på denne måde utrykte kilder omtalt, bortset fra s. 229, hvor det røbes, at forfatteren har benyttet forskellige personalhistoriske samlinger i Rigsarkivet, navnlig Thisets adelsgenealogiske materiale, til belysning af de slægter, hvorover der ikke foreligger trykte stamtavler. Denne oplysning er dog måske snarere egnet til at vække uro end det modsatte, eftersom det materiale til de utrykte genealogier, der ligger i Thisets samlinger, er ganske ubearbejdet og ikke kan bruges uden en nøjere prøvelse i detailler.

Det behøver ikke nogen nærmere dokumentation, hvis man heroverfor vil hævde, at bogen aldrig havde set lyset, hvis den skulle have været ba-

seret på et helt igennem primært grundlag, og det er naturligvis også klart, at mange af litteraturlistens numre uden videre vil kunne benyttes til formålet. Det fatale ligger i, at en fordybelse i den foreliggende bog efterlader det bestemte indtryk, at der ikke er gjort forsøg på nogen kritisk vurdering af de enkelte værker. Den oplysning, der er brug for, hentes frem, hvor den er at finde i det trykte stof uden hensyn til det pågældende arbejdes kvalitet iøvrigt. Der afsløres her en usædvanlig tiltro til, hvad skrøbelige historikere, både af fag og amatører, har befordret til trykken. Dertil kommer, at der er eksempler på, hvorledes forfatteren har pillet de linjer ud af et citat, som forekom ham brugbare i argumentationen, uden hensyn til om meningen hos den pågældende forfatter derved forskydes. Et eklatant eksempel herpå findes s. 217, hvor forfatteren anvender et citat fra Ditlev Ahlefeldts memoirer. Det omtales, at der også blandt medlemmer af adelen findes en ændret indstilling overfor ægteskabspolitikken, og det siges, at det kommer klart til orde hos en af tidens skarpe iagttagere, der dog ikke har nogen i realiteten helt venlig indstilling til spørgsmålet. Ser man stedet hos Ahlefeldt efter, viser det sig, at Ahlefeldt overhovedet ikke har ægteskabspolitikken i tankerne – det han taler om er aneproven – og man kan ikke med den fjerneste ret udlæse det, citatet bruges til, når de citerede linjer læses i deres sammenhæng. Det er denne svigtende evne til at vurdere, hvad kilden indeholder, og hvad den kan bruges til, som gør læseren forstemt. Iøvrigt hænger den ændrede indstilling – som jo står i nøje forbindelse med de økonomisk-soziale forskydninger i samfundet – ikke sammen med, at slægtsstoltheden skulle være i aftagende; tværtimod. Pragtfuldere våbenanetavler end dem man finder i barokkens ligprædikener, skal man lede efter, og det bør ikke overses, at vi er på vej ind i Don Ranudos århundrede – ikke uden sammenhæng med de kongelige rangforordninger.

De to fornemste kilder til det foreliggende arbejdes statistiske tabeller er Traps Danmark og Danmarks Adels Aarbog. Om Traps brugbarhed som kilde for hovedgårdsoplysningerne er der talt ovenfor. Det havde været at foretrække, om forfatteren havde holdt sig til de kloge bemærkninger, Gunnar Olsen fremsatte i Hovedgård og bondegård. Det er ikke nok at tage et forbehold (s. 19), når man ikke udviser den resignation at afstå fra at læse noget ud af det ufuldstændige materiale.

Adels Aarbogen, som jo er hovedkilden for de demografiske afsnit, kan der derimod nok være anledning til at dvæle lidt ved her. Siden 1884 har denne årlige publikation bragt stamtavler over slægter, der tilhører den danske adel, og der foreligger nu med udgaven for 1967 83 bind, der rummer stamtavler for 719 slægter, hvoraf de 40 i to udgaver. Det vil sige, at bogstaveligt talt alle de betydende slægter er genealogisk klarlagt, vel at mærke så vidt som det på det pågældende tidspunkt har været muligt. Stamtavlerne er indtil 1917 udarbejdet af Anders Thiset, som jo sammen med H. R. Hiort-Lorenzen stiftede årbogen, derefter blev de til 1951 ud-

arbejdet af Louis Bobé og endelig siden da væsentlig af nærværende anmelder, der dog lejlighedsvis så langt tilbage som til 1933 har leveret genealogier til årbogen. Det ville være ubeskedent ikke at understrege, at den sidste af de tre stamtavleforfattere har haft det væsentlig lettere end de to første, fordi hver stamtavle, der er blevet færdig, har lettet mulighederne for de efterfølgende, og fordi de to vanskeligste grupper i alt væsentligt er behandlet af Thiset og Bobé. Den gamle danske adel, dvs. adelen før 1660 og især de store middelalderslægter var Thisets hovedfelt, ligesom det holstenske ridderskab, takket være de omfattende Ahlefeldt-studier, var Bobés. Min egen befatning med dette arbejde, ligesom de øvrige studier, adelen vedkommende, som jeg har været beskæftiget med, har medført, at jeg har et ganske godt kendskab også i detaljer til mine forgængeres arbejder, og jeg vil derfor ikke blive misforstået, når jeg om adelsårbogen som helhed siger, at det er et godt værk, eller at den, som dr. Henry Bruun har udtrykt det, ligesom bibelen forsvare sig selv. Det arbejde, der er præsteret her gennem mere end 80 år, har, og som det forekommer mig med rette, da også været genstand for velvillig bedømmelse fra historisk side. Altså Adels Aarbogen er god nok, men det kommer i høj grad an på, hvad den skal bruges til, og hvordan den bliver brugt, thi ufejlbarlig er årbogen så sandelig ikke. Tværtimod har den store og åbenbare brøst, som hurtigt afslører sig for den nogenlunde stadige benytter. Disse svagheder fremtræder på to måder, nemlig dels som mangler ved udarbejdelsen af stamtavlerne, dels som svagheder i selve kildegrundlaget.

Hvad manglerne ved udarbejdelsen angår, så ligger de sjældent så klart for dagen som i Thisets stamtavle over Buchwald'erne fra 1913 eller Bobé's Gyldenstierne fra 1926; heller ikke mine egne stamtavler er fri for fejltagelser. Svaghederne består dels i en naturligvis ikke lille række skrivefejl eller trykfejl – det er ikke de værste, for de er gennemgående til at få øje på – og dels ligger de i en svigtende udnyttelse af kildematerialet. Kilderne til den danske adels genealogi er så vidtspredte og så mangfoldige af karakter, at een mand ikke med anvendelse af hele sin arbejdskraft ville være i stand til systematisk at udnytte dem. Det er, med alle de svagheder det indebærer, Thisets uvisnelige fortjeneste, at han resignerede på dette punkt og ikke som Klevenfeldt og Benzon før ham blev stikkende fast i stofindsamlingens sump. At selv lettilgængelige kilder ikke altid er udnyttet fuldt ud ved stamtavleudarbejdelsen er også en kendsgerning, beklagelig, men ikke til at komme uden om. Eksempler herpå kan findes i Henry Bruuns afhandling om Bertouchs samlinger (Afhandlinger om arkiver, 1964), hvorfra det blandt andet kan anføres, at stamtavlen over familien Rømer i DAA 1950 ville være kommet op på mere end det dobbelte antal personer, hvis Bobé ikke havde glemt at undersøge Bertouchs korrespondance, da han udarbejdede den. Og man bør lægge mærke til, at familien Rømer er adlet i det 18. århundrede, altså i en tid, hvor vi

ellers er på nogenlunde sikker grund. Andre eksempler er ikke vanskelige at fremdrage.

Men når det går således med let tilgængelige kilder, hvor meget mere da ikke, hvor det drejer sig om stof, der skal graves frem af vanskeligt tilgængeligt kildemateriale, og hvor hver enkelt oplysning skal kritisk vurderes i sin sammenhæng med andre oplysninger? Som blot et par eksempler på, hvad der her hentydes til, men til gengæld ret prægnante, skal henvises til to artikler af Troels Dahlerup, begge i Adels Aarbogen, den ene i 1955 om de såkaldte Kongstedlund-Brun'er, den anden i 1963 om slægten Rodsteens oprindelse – det er lærerigt at sammenholde disse to afhandlinger med Thisets stamtavler i 1889 og 1911. Der kan også henvises til anmelderens artikel i årbogen 1958–59 om de to ligstensfragmenter fra Heils og Hammelev, hvor en nærmere analyse af våbenproblemerne viser, hvorledes Breide-stamtavlen, der foreligger udarbejdet af Thiset i 1889 og revideret af Bobé i 1942, fortsat må revideres. Og disse bemærkninger gælder ikke alene lavadelens eller de mindre betydende slægter, det er en given ting. Under arbejdet med en udgave af gamle danske domme er der fra en privat domssamling blevet fremdraget en rettertingsdom fra 1520 om Stensballegård, som fru Abele, der var enke efter Niels Munk, havde solgt til Niels Ludvigsen Rosenkrantz, hvilket salg fru Abeles broder Axel Nielsen Rosenkrantz protesterede imod og fik underkendt. En undersøgelse af stamtavlerne over Rosenkrantz og Munk viser, at det nævnte ægtepar ikke hidtil har været kendt, ligesom man ikke har vidst, at fru Abele har ejet Stensballegård. Først en nærmere undersøgelse vil kunne vise, om disse to virkelig er hidtil ukendte personer eller om det blot er tilfældigt opdigtede navne, som skriveren har anbragt i den nævnte dom.

Det er helt givet, som jeg i sin tid har skrevet om Bobé's arbejde med Adels Aarbogen, at dette ikke vil forblive urørt i detaljerne. Det vil gå med hans arbejde som med Thisets, og det vil gå på samme måde med efterfølgernes. Forskningen skrider stadigt frem, kilderne omvurderes, og nye kilder drages ind i efterforskningen. Der er intet odiøst heri. Det af Thiset hævdede og af Bobé videreførte princip: at spille kortene ud, har været nødvendigt og berettiget; først når det genealogiske materiale er gennemarbejdet og fremlagt, kan det tages op til endelig revision – først når stamtavlerne er skrevet, kan de skrives.

Så meget om de mangler, der skyldes redaktørernes ufuldkommenhed. Tilbage står – og det er både generelt og specielt i relation til Adelsvældens grundlag – den alvorligste del, de mangler, der klæber ved selve materialet. Medens de første dog i tidens løb ved generationers arbejde med stoffet kan afhjælpes, så kan kildestoffet ikke suppleres. Vi vil aldrig nå til at kunne arbejde med et befolkningsstatistisk materiale, der kan måle sig med det moderne – hvad der er tabt, er tabt for stedse. En almindelig redegørelse for kildematerialet til den danske adels genealogi

vil føre for vidt her; kun i største korthed skal der peges på, at først århundreder efter kirkebøgernes indførelse kommer vi på nogenlunde sikker grund med hensyn til fuldstændighed i de genealogiske data, børnekuldenes størrelse osv., og jo længere vi kommer tilbage i tiden, jo mere indsnævres materialet, til vi tilsidst står alene med slægtbøgernes traditionsstof – svigefuldt som det er – og diplomstoffets tilfældige oplysninger om tilfældige mænd. Det er et talende vidnesbyrd om materialets ufuldstændighed, at forfatteren i sine »folketællinger« i tabel 9.5 (s. 233) først i 1580 når frem til paritet i kønsfordelingen.

Dette er den lidt uhyggelige baggrund for de demografiske afsnit, men før vi går nærmere over til at drøfte blot en enkelt tabel, er der en anden ting, som det vil være nødvendigt at påpege i forbindelse med kildebehandlingen. Der er her en vis tilbøjelighed til generalisering – eksempelvis s. 211, slutningen af kapitel 8.2 – og til en meget formel behandling af stoffet. Det er klart, at en vis formalisme er uundgåelig, når et stof skal rubriceres og stilles op i tabelform, men når tallene skal anvendes som led i en argumentation, må man naturligvis sikre sig, at de nu også dækker det de står for. Desværre er der ikke nogen redegørelse i detaljer for, hvad der gemmer sig bag tabellernes talkolonner, så det er ikke muligt at kigge forfatteren i kortene, men hist og her er der dog i teksten antydninger, som nok kan give anledning til tvivl om rubriceringens holdbarhed. Det hedder eksempelvis s. 221, at bevidstheden om den gamle slægtsadels fornemme position samt dens tilbageværende jordegods har virket fristende på den nye tids mænd, og ikke mindst i begyndelsen af enevælden. Som prominente eksempler nævnes derpå Christopher Gabel, der for at fremme assimileringprocessen selv knyttede familieband til den gamle adel, idet af hans fire gifte børn, sønnen Frederik og tre døtre, de tre valgte partnere ud af gammel adelige slægter som Juul, Rantzau og Schult, medens kun een giftede sig ind i den nye adel, nemlig med den senere storkansler Conrad Reventlow. Ser man nærmere på de fire slægter, der her er tale om, så er Lilje-Juul'erne som bekendt en nørrejysk slægt, hvis ældst kendte mand forekommer 1285. Jørgen Rantzau tilhørte den udbredte holstenske adelsslægt, og den linje, han hører til, har vi regnet med til den danske adel siden 1520. Didrik Schult var søn af den Jørgen Schulte af bremisk adel, som 1642 blev naturaliseret i Danmark. Conrad Reventlow endelig blev ganske vist først i 1673 ved ophøjelsen i grevestanden formelt indrullet i den danske adels rækker, men han var dog søn af Christian IV.s tyske kansler og gehejmeråd siden 1632 Ditlev Reventlow, hvis fader Henning også havde været i dansk tjeneste.

Det falder svært at tage dette eksempel, som endda skal være særlig prominent, for gode varer som støtte for den nye adels ivrighed for tilknytning til den gamle slægtsadel med den fornemme position, og man må uvilkaarlig spørge, hvad forfatteren vil forstå ved »gammel slægtsadel«. Skal man herved underforstå gammel dansk adel i den forstand, Thiset

og iøvrigt også jeg selv har taget dette begreb, så er Juul den eneste slægt, der kan komme på tale i den forbindelse. Reventlow og Rantzau er også gammel slægtsadel, men ganske vist holstensk – at Rantzau har tilhørt den danske adel siden 1520 og Reventlow har været fremmed adel i Danmark fra før 1632 kan der vist kun være en formel forskel på, og familien Schult(e) tilhører, på trods af den postulerede bremiske adel, nok nærmest samme sociale lag som Gabel selv. Den vurdering af slægtsforholdene, som dette eksempel giver udtryk for – Juul, Rantzau og Schult(e) regnes som gammel slægtsadel med fornem position, fordi de formelt tilhører den danske adelsgruppe før 1660, medens Reventlow bliver enevoldsadel, fordi han først er optaget i gruppen efter det famøse skæringsår – viser at de formelle betragtninger, der ligger til grund for rubriceringen i tabellerne, uden videre og rent mekanisk overføres i argumentationen, uden at der tages det mindste hensyn til, at overgangen også her er glidende – dog bortset fra de tilfælde, hvor det er glidningen der er brug for. Eksempel herpå kan findes s. 200, hvor det gøres opmærksom på, at Schack først blev naturaliseret 1658, fordi oplysningen her skal bruges til at demonstrere den gamle adels ringe interesse for majoraterne. Det bør understreges, at det er umuligt at trække nogen skarp skillelinje mellem den gamle slægtsadel med den fornemme position (som dog vel kun kan tænkes for så vidt angår rigsrådsslægterne) og den nye enevoldsadel.

Den samme usikkerhed i rubriceringen kommer frem i omtalen af majoraternes oprettelse (kap. 8.2) i medfør af grevernes og friherrernes privilegier af 1671. Det fastslås her uden videre, at den gamle adel lagde ringe ambition for dagen for at blive medlemmer af den nye højadel (s. 209). Det er ikke uden beklagelse, at anmelderen konstaterer, at det er en bemærkning i Danmarks Riges Adel, s. 50, som forfatteren har overtaget og givet en lille drejning. Jeg ville næppe idag have skrevet således, blandt andet fordi det forekommer mig, at Svend Aage Hansen klart har påvist, at den gamle adel ikke ejede gods nok til at komme i betragtning. Der tales (s. 208) om at nogle simpelthen afslog at lade sig op-høje til grever og friherrer. Oplysningen herom er taget fra Edv. Holm: Danmark-Norges indre Historie 1660–1720, I, s. 38, men kan føres tilbage til den brandenborgske gesandts relation af 29. maj 1671 (Da. Mag. 4. rk. VI, s. 94), hvori han meddeler, at rigskansleren (Peder Reedtz) har afslået grevetitlen, men alligevel gerne vil have den, da han har hørt, at greverne skal have den højeste rang. Det hed sig, at han derefter havde fået den (hvad der ikke var rigtigt), medens Christen Skeel, der ligeledes gerne ville have titlen efter først at have sagt nej, ikke ville få den. »Nogle« indskrænker sig altså til to.

Den gamle adels tilbageholdenhed i almindelighed skyldes da utvivlsomt manglende økonomisk evne. Ambitionen var der i hvert fald intet i vejen med, da de første 26 ridderkors blev uddelt i 1671 efter Dannebrogordenens oprettelse. 2 af disse kors gik til udlændinge, 3 til hol-

stenere (herunder Conrad Reventlow), 3 til fremmed adel i Danmark (alle tyske) og 1 til den med våbenbrev benådede borgerlige ophavsmand til ordenen – Griffenfeld. Tilbage bliver 17, hvoraf 4 tilfaldt den nyere adel, herunder den i 1659 naturaliserede Frederik Ahlefeldt – de resterende 13 dekorerede, altså nøjagtig halvdelen, er alle af den gamle danske adel i egentlig forstand, nemlig: Banner, Bielke, Friis, Holck, Stjerne-Juel, Lilje-Juul, Krag, Parsberg, Pogwisch, Rosenkrantz, Skeel, Trolle og Vind. Jeg medtager udtrykkelig Otto Pogwisch her, idet han tilhører den ældre danske linje af den holstenske slægt.

Der fortsættes (s. 209) med en bemærkning om, at denne tilbageholdenhed medførte, at kongen med endnu større forkærlighed søgte emnerne blandt de tyske og holstenske adelsmænd, som han i forvejen betragtede som langt pålideligere støtter for enevælden. At man, formentlig fra højeste sted, har opfordret Reedtz og Skeel til at lade sig optage i grevelig stand, har vi den brandenborgske gesandts ord for – som ganske vist kan bero på løse rygter – og selvfølgelig kan der også tænkes tilsvarende opfordringer til andre. Vi ved blot intet som helst herom og må foreløbig gå ud fra, at den godsejer, der havde det fornødne hartkorn og ellers så sin fordel ved majoratsordningen, indgav ansøgning om titel og erektion i henhold til de emanerede love. Hvad var det så for tyske og holstenske adelsmænd? Forfatteren nævner Frederik Ahlefeldt, Frederik Wilhelm Wedell, Conrad Reventlow, Ulrik Adolph Holstein og Adam Christopher Knuth. Af disse var Wedell ubestridelig tysk, Frederik Ahlefeldt var af den holstenske slægt, men dog selv mere sønderjyde end holstener; at U. A. Holstein indrangeres blandt tyskerne er der næppe noget at indvende imod, han var vitterlig født i Mecklenburg, men var dog søn af en dansk oberstløjtnant og selv i dansk hof tjeneste fra sit 14. år. Iøvrigt var han blevet friherre 8 år før Holsteinborgs erektion som grevskab. Men Adam Christopher Knuth, der 1714 blev greve til Knuthenborg, kan dog vist næppe med nogen ret regnes til tyskerne. Man ved ganske vist ikke, hvor han blev født i 1686 – det kan være i Slesvig, hvor faderen Eggert Christopher Knuth fra 1685 boede som amtmand over domkapitlets gods, det kan være på Meltz i Mecklenburg, som E. C. Knuth havde overtaget ved skifte efter sin fader i 1680, og det kan endelig være på Åsmarke, det senere Knuthenborg – men under alle omstændigheder var han formelt fremmed adel i Danmark i anden generation og i så henseende altså placeret omtrent ligesom Diderik Schult, der som tidligere anført af S. A. Hansen henregnes til den danske slægtsadel. Iøvrigt er det en ganske pudsigt finesse at konstatere, at erektionsbrevet for Knuthenborg af 19. april 1714 er opsat af Adam Christopher Knuths moder – den myndige og godskære Søster Lerche, og hende var der bestemt ikke noget tysk ved.

Det turde være klart, at den usikkerhed, der her er påpeget, også spiller en rolle for de demografiske slutkapitler. Der kan ikke være grund til at

gennemgå dem alle, men tager man som eksempel siderne 238 ff., især tabel 9.10 og konklusionen s. 241, kan der peges på noget afgørende og principielt ved disse afsnit. Forfatteren mener her at kunne påvise, at der er udprægede forskelle mellem befolkningsudviklingen for højadelen og den øvrige adel til gunst for den første gruppe. Højadelens persontal stiger med 8 pct. indtil Syvårskrigen, medens den øvrige adel falder tilsvarende, og selv efter den åreladning, som krigen medfører netop for højadelens vedkommende, så bevarer den alligevel et folketal, der svarer nogenlunde til udgangspositionen, medens lavadelen falder 24 pct. Herudfra konkluderes der så s. 241, at den del af adelen, som har indtaget den laveste sociale position, også har stået svagest i henseende til demografisk reproduktion.

Det forekommer anmelderen sandsynligt – alt andet lige – at den økonomisk bedst stillede del af adelen også var bedre stillet med hensyn til reproduktionen, men at forskellen skulle være så enorm er en ganske urimeelig antagelse, og det ses i hvert fald ikke, at der i fjerneste måde er ført bevis for det her. Tværtimod. Forfatteren har nemlig ganske overset det faktum, at takket være de adelige slægtebøger, som jo begynder rundt regnet 1550 – altså midt i den i tabel 9.10 omhandlede periode – så har vi, langt fra fuldstændigt, men dog nogenlunde, overblik over de højadelige slægters genealogi. Stigningen for højadelens vedkommende, som jo forøvrigt i de absolutte tal ikke er betydelig, nemlig fra 327 mænd i 1500 til 364 i 1560, skyldes formentlig, at der nu i stamtavlerne er begyndt at figurere større børnekuld og flere af de i ung alder døde mænd og drengebørn. Lavadelens slægter ved vi derimod i realiteten meget lidt om hele perioden igennem. Men når det således er grundlaget, der svigter og for højadelens vedkommende fører på afveje, så er det klart, at tabel 9.10 er ganske værdiløs. Den er en simpel konstatering af, hvad *vi ved* der har været af mænd i de pågældende år, forudsat at vi ellers har dødsdata for dem, hvad forfatteren jo selv gør opmærksom på, at vi i nogen udstrækning mangler. Men den siger intet om, hvad der *virkelig* har været af mænd i de pågældende slægter, og som følge heraf siger den heller intet om udviklingen, hverken for højadelens eller for lavadelens vedkommende. Der kan ikke drages slutninger på dette grundlag. Hvad der er tabt, er tabt for stedse.

Forfatteren omtaler (s. 223) med henvisning til Danmarks Riges Adel, s. 16, at jeg har argumenteret med, »at det sparsommere kildemateriale gør det vanskeligere at konstruere fuldstændige og pålidelige stamtavler« før 1536. Men det står der *ikke* hos mig. Der står: »I enkelte Tilfælde kan man naturligvis ogsaa for langt tidligere Tid opstille Slægternes Genealogi paa sikkert Grundlag, i langt flere Tilfælde kan man med større eller mindre Sikkerhed konstruere dem, men fuldstændige og paalidelige Stamtaavler, der kan bruges som Grundlag for en statistisk Behandling,

begynder først paa denne og tilhører for Flertallets Vedkommende en langt senere Tid«. Den advarsel, der ligger heri, og som er begrundet i et fortroligt detailkendskab til materialet, burde forfatteren ikke have siddet overhørig. Resignation er oftest smertelig, men det er nu engang den pris, der må betales for videnskabelige undersøgelser. Der vil altid være ting, der unddrager sig vor erkendelse.

Min disputats fra 1946 (Danmarks Riges Adel) er nogle gange brugt eller omtalt i det foreliggende arbejde, og jeg har ikke på nogen måde anledning til at klage over den behandling, forfatteren har givet mig – tværtimod. Det smerter mig ikke at kunne være tilsvarende overbærende. Kun et eneste sted polemiseres der imod, hvad jeg har fremført, men da dette til gengæld er imod den centrale these i min bog, må jeg have lov til at beslaglægge endnu nogle linjer til diskussion heraf.

Forfatteren refererer (s. 230), hvorledes jeg med støtte af K. A. Heiberg (det står ganske vist omvendt, og Heiberg har jo også ubestridelig prioriteten) og Weinberg har hævdet, at indholdet af slægtsbegrebet som omfattende kun den agnatiske descendens i sig selv skulle indebære, at en således afgrænset population i tidens løb ville vise nedadgående tendens. Derefter hedder det, at min argumentation naturligvis ikke kan bestrides, hvorefter det fastslås, at den ikke vil have praktiske konsekvenser for spørgsmålet om adelens uddøen, idet argumentationen karakteriseres som havende skævt sigte.

Desværre må jeg påny konstatere, at forfatteren argumenterer på grundlag af et forkert citat. Jeg har intetsteds hævdet, at en således afgrænset population ville vise nedadgående tendens, for det ved jeg intet om. Jeg har kun påvist, hvad der sker, når man tager et ganske bestemt og veldefineret *udsnit* af en population. Min disputats går altså ikke ud på at vise, at den danske adel i sine samtlige mands- og kvindeliner viser tendens til et aftagende medlemstal. Det der var problemet, da jeg påbegyndte mine undersøgelser, var at *slægterne* dør ud, og slægterne definerer vi som mandslinjerne. Kriteriet for udvælgelsen er som bekendt det agnatiske slægtsbegreb. Det er dette, vi normalt bruger, når vi på dansk taler om slægter. Og jeg mener med et tilstrækkeligt materiale at have godtgjort, at et befolkningsudsnit med dette kriterium tenderer mod uddøen. Da jeg tog spørgsmålet op, var det åbne problem, hvorfor den danske adel, bestemt som en række agnatiske linjer, uddøde, idet det er en kendsgerning, at slægterne forsvinder. Gustav Bang havde søgt forklaringen i degenerationsteorien, Pontus E. Fahlbeck mente, at det var den pris, den svenske adel måtte betale for den sociale opstigen, medens jeg mener at have påvist, at denne uddøen a priori ligger i den definition af begrebet slægt, som vi opererer med, og følgelig har almen gyldighed, er en nødvendighed for et hvilket som helst udsnit af en befolkning på dette eller tilsvarende grundlag. Hvis vi tænkte os, at den danske adelsgruppe

havde været afsluttet i 1536 med de 251 slægter, der da levede (tabel A i min disputats), så er der nu 400 år senere kun 17 slægter tilbage, dvs. 6,77 pct., men det er også det hele. Det vil erindres, at det videre blev påvist, at der af 593 borgerlige mandsstammer (fra midten af det 17. til midten af det 19. århundrede) kun var 182 eller 30,69 pct. i live. Jeg kom til det samlede resultat, når jeg regnede med hele adelen, at den fysiske død ramte 69,31 pct. borgerlige og 66,94 pct. adelige mandslinjer, og jeg sluttede heraf, at dersom der var nogen reel forskel, hvad jeg egentlig ikke tror på, så var denne begrundet i adelens bedre levevilkår. Mine undersøgelser viste, mener jeg, at fælles skæbne ramte den danske adel, danske ikke-adelige slægter og svenske adelsslægter eller med andre ord, at denne skæbne er fælles for alle slægter, defineret som anført. Den franske genealog Joseph Valynseele har udgivet en række fuldstændige efterslægtstavler for højere fransk adel; en optælling af de i hans værker: *Les princes et ducs du premier empire* (1959), *Les maréchaux de la restauration et de la monarchie de Juillet* (1962) og *La descendance naturelle de Napoleon Ier* (1964) viser, at af 42 mandslinjer er kun 10 i live, dvs. at antallet af uddøde linjer udgør 76,19 pct., altså væsentlig flere end i mit materiale, hvor det tilsvarende procenttal dog kun var 66,94 for adelen og 69,31 for borgerskabet. Af de 32 uddøde mandslinjer forsvandt de 31 senest i 3. generation, altså 96,9 pct., et tal der svarer forbløffende godt til det danske, som var 90,45 for adelige og 97,01 for borgerlige linjer. Det drejer sig her om en gruppe mennesker, der ikke har den fjerneste forbindelse med det danske materiale, og tallene bestyrker således påvisningen af, at der her er tale om et almengyldigt fænomen – dvs. om definition.

At det hele så er en fiktion, og at slægterne ikke dør ud, når vi blot er i stand til at følge dem tilstrækkeligt langt tilbage, fremgår jo klart af det klassiske eksempel med den oldenborgske kongestamme. Kendtes denne slægt ikke længere tilbage end til Frederik II, så var den uddød i mandslinjen med Frederik VII i 1863. Går man blot et led længere tilbage, så viser det sig, at Christian III.s mandslinje lever i bedste velgående. Og på samme måde ville formentlig den danske adels uddøde mandslinjer kunne konstateres i live, dersom vi kunne komme et passende antal led længere tilbage end det, der nu er udgangspunktet. Det ville så blot ikke længere være adel.

Det er med virkelig beklagelse, at anmelderen har set sig nødsaget til bogstavelig talt at slå en streg over alle Svend Aage Hansens forsøg på statistisk behandling af materialet, i hvert fald før 1660. Der er præsteret et meget betydeligt arbejde, men det fatale ligger i, at forfatteren har ment det muligt at nå til en syntese uden at agte på, at det nødvendige antal analyser endnu mangler. Den foreliggende bog rejser en række spørgsmål, som ikke alle lader sig besvare, men på mange punkter vil fremtidig forskning forhåbentlig komme et skridt videre end vi. Kan der

på det foreliggende grundlag etableres et samarbejde mellem statistikere, sociologer og historikere, vil meget være vundet, men foreløbig må man, hvad Adelsvældens grundlag angår, desværre lade sig nøje med et Ovid-citat: Ut desint vires, tamen est laudanda voluntas. ALBERT FABRITIUS

C. RISE HANSEN: Hoveriet på Ringsted Kloster 1570–1620. Landbohistoriske skrifter udgivet af Udvalget for Udgivelse af Kilder til Landbefolkningens Historie. Bind 2. I kommission hos Dansk Videnskabs Forlag. København 1968. lxxv + 365 s. 40,00 kr.

Gennem mange år har arkivar C. Rise Hansen jævnsides andre undersøgelser og publikationer plejet sin gamle kærlighed: studier over hoveriet i det 16. og 17. århundrede, med lensregnskaber som hovedkilde. Meget ærlig og i al sin kortfattede tidskarakteriserende m.h.t. den nu lidt ældre generations forskningsmuligheder i 1930'erne er hans motivering (i forordet) for sit værks sene fremkomst: »Andre opgaver og tilbud, der var økonomisk bedre underbygget, trængte sig på, siden tjenstligt arbejde«. Forinden havde R. H. dog bearbejdet udspisningsregistre fra Ringsted Klosters len, men ønskede at få afsluttet tilsvarende studier fra andre len, navnlig Skanderborg lens udspisningsregistre. Håbet bør opfyldes, det vil være af interesse at få bearbejdet et betydeligt jysk materiale til sammenligning med det sjællandske.

Man er Rise Hansen taknemlig for den fyldige »Indledning« (s. xi–lxxv), hvor han ikke blot belyser kilderne til hoveriets historie i tiden før 1660, men (til dels i tabelform) fremlægger og diskuterer de resultater, han er nået til på grundlag af Ringsted Kloster-materialet fra perioden 1570–1620. De nu publicerede *udspisningsregistre* (s. 3–348) har afgjort kulturhistorisk interesse, idet de illustrerer arbejdslivet fra uge til uge i regnskabsårene 1570/71, 1576/77, 1585/86, 1607/08, derefter 4 år 1610–14 og 3 regnskabsår 1617–20 (de tre førstnævnte regnskabsår dog kun i uddrag). Hvad han især tager sigte på, er naturligvis ikke opregningen af antal måltider eller af, hvor mange tønder mel, gryn, malt, humle, smør, flæsk, saltet kød og sild der blev fortæret i årets løb, men derimod de talrige oplysninger om husholdnings-, håndværks- og landbrugsarbejder udført fra år til andet, oplysninger, som med rimelighed kan motivere publikationen af alle disse registre. Hvad de indeholder af talmateriale er i alt væsentligt behandlet i indledningen, i fortsættelse af den udførlige redegørelse for de bevarede udspisningsregistre og udnyttelsen af disse.

I forordet præsenterer Rise Hansen sit arbejde som »en specialstudie og indledning til en kildeudgave, der foruden at søge hoveriets udvikling belyst også vil give et beskedent bidrag til belysningen af et klostres over-